

ביבליוגרפיה של עתונות יהודית בשפה הפולנית

אלינה צאלה

לפני מספר חודשים הושלם המחקר של ד"ר צאלה – כרך מרושים שבו אף פרטס על כתבי העת היהודיים בשפה הפולנית או פולנית בצירוף יידיש או עברית. זה המקום להזכיר כי ב"קשר" מס. 3 (מאי 1988) פרסמו את מסתו של פרופסור אנדרzej פאנקובסקי – חוקר נודע של העתונות של המועצות האומיים בפולין – על העתונות היהודית בפולין בין שתי מלחמות העולם, כרכי סוציאו-פוליטי ותרבותי.

ד"ר צאלה מודעת לכך שהביבליוגרפיה שחכינה "רחוקה מלהיות מלאה". בדרכיה מבוא שלה, היא מונה שתי סיבות: ראשית, התמקדותה בספריות ובארכיבונים בווארשה בלבד, בעוד שנתונים רבים (וגם אוסףים) פוזרים במריצים אוניברסיטאיים אחרים בספריות, בארכיבונים ברוחבי פולין ובספריות ובאוספים פרטיזניים אחרים. שניית, הקשיים העצומים בהם נתקל החוקר בהגדלת הסטטיסטיקה לאופיו היהודי של הפרוטס, כאשר בכותות עצמה אינה מופיעה כל אינדיקציה להזוהו היהודית, הייחודית. אנו מבאים את המבואה שכותבה ד"ר אלינה צאלה למחקרה. מבוא זה ניתן ללמוד לא רק על המתודולוגיה של מחקר הביבליוגרפיה וקשייו האובייקטיביים, אלא גם להציג הצצה חטופה אל העולם העשיר והמיוחד כל כך של הפורדייקה היהודית בפולין – אחד הענפים המתרקרים של המורשת התרבותית של יהדות זו.

ש.ג.

ד"ר אלינה צאלה היא היסטוריונית פולנית ציירה ששנים לאחרי מוקדישה את עצמה למחקר בביבליוגרפיה של העתונות היהודית בפולין. הדוקטורט שלה הוא על "בעיות האנטיישמיות במלכות פולין". לשון האם של ד"ר צאלה היא כמובן פולנית אבל היא השכילה לרכוש לעצמה ידיעה מספקת בעברית וביידיש, לפחות כדי לפעמה לא רק את שמות העתונות בשתי השפות הללו, הירות לה כל כך, אלא גם את האפינויים שלהם, כפי שהם נמסרים ב'לוג'י' של אותו פרטסומי.

בביקורה הריאון בירושלים, לפני יותר משלווש שנים כאורחת המרכז לחקר תולדות היהודי פולין ותרבותם, נתודעה ד"ר צאלה אל הביבליוגרפיה שהcin פאול גליקסון ("שם זמני של העתונות היהומית והתקופית בשפה הפולנית, בין השנים 1823 – 1982") – עובדה שנקטעה באמצעות מותו של מחברת.

ד"ר צאלה, נטלה על עצמה את המשימה להמשיך מן המקום, בו הופסקה עבודתו של גליקסון. בעבודות הנמלים שנמשכה שלוש שנים עליה ביצה להכפיל את מספר המכותרים בראשמה, כשהיא מರחיבה גם את טווח השנים שלה – מ-1823 ועד 1989. השנה האחרונה שבה הופיעו עתונות יהודית ענפה בפולין, בעיקר בשלוש שפות (פולנית, יידיש ועברית) היא 1939, אך לפחות חלק מן התקופה ובכמה מקומות היו כתביית אחדים גם ברוסית, גרמנית ואוקראינית בשפה שנייה לשונם העיקרי – יידיש.

אני נטהתי על עצמי את איסוף הביבליוגרפיה בשנת 1986, כשבעוולתו של פאול גליקסון נקבעה בגלגול מותו. השתמשתי בכרטיסיה שבבעובנו והתאמתי את העבודה בשלמותה לעקרונות, שנקבעו על ידי.

הנושאים סודרו לפי הסדר הבא:

- א. שם כתבי העת וכותרת המשנה.
- ב. תכיפות ההופעה.
- ג. מקום ההופעה, תאריכי הגלגול הראשון והאחרון שנמצאו באוסף.
- ד. שמות המול"ס, העורכים ובתי הדפוס.
- ה. פורמט, מספר העותקים.
- ו. שמות המשתתפים העיקריים.
- ז. סימני האוסף.
- ח. אזכורים בספרות הביבליוגרפיה.
- ט. העורות.

מבוא
השלמת הביבליוגרפיה היא חלק מפרויקט מחקר, שתוכנן על ידי פאול גליקסון במסגרת פעילות המרכז לחקר תולדות יהדות פולין ותרבותם באוניברסיטה העברית בירושלים. פאול גליקסון אסף מעל 500 כתורים של כתבי עת על סמך חיפושים ובדיקות בעיקר בביבליוגרפיות שפורסמו על ידי ספריית המוזיאון הבריטי בלונדון, ספריית הקונגרס בשינגטן, וספרייה הלאומית בירושלים. הואطبع גם את יסודות הבחירה ועקרונות האפיון של כתבי העת. תוצאות מאמציו פורסמו בסידורה הביבליוגרפית תחת הכותרת "רשימה זמנית של העתונות היהומית והתקופית, שהופיעה בשפה הפולנית בין השנים 1823 ו-1982" ("יהדות פולין, סידרה בביבליוגרפיה ראשונה, האוניברסיטה העברית בירושלים, המכוון לחקירת תולדות יהדות פולין, ותרבותם, ירושלים 1983").

N^{ro} 1
DOSTRZEGACZA
Nadwiślańskiego
z Warszawy Dnia 3. Grudnia 1823.

z Warszawy Dnia 3. Grudnia 1823.

דער בעאב אכטער
אנ דער וווײַיתְהַכְּעָל

אָרֶן יְהוּדָה וַיְהִי בָּעֵד 823

WIADOMOSCI KRAJOWE

Komisja Rządowa Przychodów

Skrabu
Wzrostoc oczynienia przepisow:
Art. 7. postanowienia Kodeksu Nauki
Techniki Królewskiego z dnia 22 Lipca
z b. w Dzienniku Praw w Tomie VIII
zamieszczonego, następujące rozporzą-
dzenia dotyczące nie Wzg. handlowych
iักษ. konnozecnych, przez trud-
nychzych się handlem w królestwie Pol-
skim utrzymywac się winnych, do
wykonania wskazane.

5. Dopełnianie przepisów prawa
Arykulów. 8 gr. 1011. Xcyp. Kodeks
za handlowego obitych, warzywskich
w ogól kupców sowijszujących, zosta-
wać będzie pod szczególnym nadzorem
Wład. Skarbowych.
Brzm. czas Arykulów tych jest na

Art. 8. „Kandy Kupiec powinien otrzymywać Dzienek, któryby przedstawiał dzien po dniu długi, taki, który nie może, i co to od niego winne

העתקון היהודי הראשון בפולין. הופיע בווארשה בשנת 1823 בידיש ובפולנית

ארכאולוגיות ושרבורות ארכיאולוגיות ישנות

כתב עת יהודים בשפה הפולנית הוציאו לאור על ידי מוסדות שונים – מקצועיים, משקיים, אגודות STUDENTS, תלמידי בתיספר, אגודות לעזרה הדתית, אגודות יוצאי צבא, מוסדות רפואיים, מוסדותצדקה, תרבות וCLUDEDה. רשימה מלאה ומפורטת – "רשימת הארגונים" – מופיעעה בסוף המחבר. מספר רב של פרסומים היה קשור למפלגות ולגופים פוליטיים. הפיעלים ביותר היו הארגונים הציוניים, אף כי פרט לכלמה יומונם היו פרסומים קצרי מועד. אחדים מהם, כמו ה-"סירזון" הרוויזיונייסטי, החילהו להופיע בפולנית ואחר כך עברו לעברית ("Bojownik" 1936-1938). לעיתים זה לא עלה יפה. כתבי העת (חולחים), בטאון ברית החיל"ל, הבטיח לעבר לברית, אולם בלחש הקוראים לא קיימ את הבטחותו. העובדה, שהשתמשו בשפה הפולנית כדי להעביר תוכן לאומי עברי היא חופה הדרואית למחשבה.

במהלכה תובנן לחפש העתונים בספריות העיקריות בפולין כולה, אולם יבול העבודה המפרcta במשך שלוש השנים היה כה עשיר, שהחליט להגביל את מהקרי בספריות בווארשה: הספרייה הלאומית, ספריית האוניברסיטה הירושאית, הספרייה הציבורית, ספריות בית המכללה לחכון וסטטיסטיקה, ארכיבין הוועד המרכז של מפלגת הפועלים המאוחדת והמכון ההיסטורי היהודי. נזורת רבות במאזינים (שלא פורסמו) של המעובדת הביבליוגרפית של המכון להיסטוריה של האקדמיה למדעים, אשר מכינהביבליוגרפיה של כל הפרוטומים שהודפסו בפולין עד שנת 1918. עליה בידי, נסף זהה, לעבד את החומר בשפה הפולנית של הספרייה הלאומית בירושלים. השתמשתי גם בביבליוגרפיות המודפסות שלא אומצו על ידי קודמי (הן מפורטו בסוף ערך).

לפי דעתינו, הביבליוגרפיה הנוכחית ורשותה מלאה. לרשימה המובאת ב"רשימה זמנית של העתונות היומיות והתקופתיות שהופיעו בשפה הפולנית", הוספה כמעט בכל מספר כפול של כתותרים: וכעת המספר הוא 1060, ועוד 203 בנספח. מקום ההופעה היה לא רק בפולין או באירן ישראלי אלא גם במודח אירופה ומרכזו, במערב אירופה וביבשת האמריקניות.

☆

“Dostrzegacz Nadwislanski” בעיתון (חמשה מעל גדורות הויסלה) שהופיע ב-1823 – 1824 – וסיומה בהשראת 1828

רוב כתבי העת הופיעו בתקופה שבין שתי מלחמות העולם: רק 172 כותרים הם מלפני שנת 1918, 28 — מזמן מלחמת העולם השנייה ו-92 אח'ירה (כולל העתונות בשפה הפולנית בישראל). הרוב מהכותרים (334) משפטיכים לפוטומים קצ'ורי-מוועד — הוצאות חרד-פעמיות או כתבי עת שהופעטם והופסקה אחורי הגילין הראשון. ישقالה, שרוודו מספר ימים או שבועות, אולי גם חודשים. רק בודדים, כמו "Nasz Przeglad" (הספרירה שלנו) הוורשאי או "Chwila" (רגע) בלבד ההקימו זמן ממושך

רשימת הפרסומים החדש-פערמיים ורוחקה מלאה ברשימתו. לעומת זאת רשותי 36 יומונים, 123 שבועונים, 78 דרישבוונגים, 201 ייחוגנים, 226 שנתונים ו-222 כחבי עית, שהופיעו באופן בלתי סדרי. בביבליוגרפיה 168 ביטאים ודרישוניים, 110 בפולנית וויז'יש ו-58 לפולנית וערבית, 24 חלחדלשוניים — פולנית, יידיש וערבית. והיו — הדבר נוגע לזו"חות של מוסדות יהודים במלכת פולין (ארצאות שנכללו בושיה הצארית), שהודפסו בפולנית וروسית (לפעמים בצייר איש בעית) ואחדדים — בגרמנית ופולנית. וכך צא מן הכלל יש לציין את דו השבועון "Sumreki Smierzch" (בין הערבבים) מרובנו, שהופיע בפולנית ואוקראינית. לא נכללו בדוחות כחבי עית, שהכילו רק תקצירם של התוכן בפולנית. במספר מקרים הוציאו עתונים ביז'יש גילויונות חדש-פערמיים מיוחדים בשפה הפולנית, כמו, למשל "קובלך שטימע" שכבים מותו של המרשל פילוסטסקי הופיע תחת הכותרת "Glos Kowelski"; או "lodmiruji woacnbelat", שהוציאו ביום העצמאות של פולין, 11 בנובמבר 1928, גילויון בפולנית. השתדלתי לציין הרזאות מיוחדות

הפולנית צייה קיבל תקופה ניכרת ולא חלו עליו מגבילות האנזרקה, מס' הביטאים הדוגלים בראון ההתבולות היה קטן יחסית. חוץ מ "Rozwagi" (משואה) שהופיע באופן בלתי סדרי והמשכו "Zagiew" (שיקול דעת), ואראה 1916 — 1927, ו- "Zjednoczenie" ("איחוד") בקרקוב (1906 — 1926), הופיע רק מספר קטן של ביטאים סטודנטים קרי מודע, וכמה ביטאים של איגרוני יזאי אבא. עיר השדה מס' העתונים היה עוד יותר צום. הם היו נידירים ממש.

קיים עשרה עתונים אורחותוכיסם בשפה הפולנית הופיעו אותן שנים. אחדים מהם, לדוגמה "Wschód" (זרח), לודז, 1924 — 1928, מופיע לאורתודוקשי שבלעדו ומאוחר יותר ל"בית יעקב", היה מיועד לנשים. השבועון "Zydowskie Echo" (חד היהדות), ביטאן אגדת ישראל, שהופיע בשנים 1932 — 1937, נוסד לשם השפעה על החבורה הפולנית, כפי שהסביר והודגש במסמר הפופולרי. עובדה זאת היא עדות מרענן התבולות ובין היהודים למתחבלים. לעומת זאת היה עדות מעניינת לשינויים שהחלו באורה תקופה בעודה החודית. אלומן הרעיון לא הועבר בעקבות רוב המברים הויקדו לעניינים פנימי-יהודים, לויכוחם עם הגזיניות, בקרה על נטיות התבולות, האגדת פולקלור היהודי וקרונוט דת.

זרישת השלטונות להשתמש בשפה הפולנית בדו"חות של מוסדות אורתודוקסים, לדוגמה: "דו"ח הנהלת החבורה לתמיכת يولדות עניות מודת משה — עזרה يولדות עניות" או "דו"ח חברות תמיכה של יהודים עניים בשבותות וחגים — מהזקיק תמיכה", גרמה לריבוי ביטאים בשפה הפולנית. שני הדוחות הודפסו בפולנית, וויסית וידיש בשנים 1912 — 1913.

☆

פאול גליקסון ניצל כמעט עד תום את רישימת כתבי העת, שאופיינם היה עליון בכותירת או בכתורת המשנה. תפקיים היה קשה יותר — היה עלי לדלות את היתר בחיפויים בספריות. עניין היה שמוטה המול"ס והעורכים. מחומר זה הוציאו את אלה שלא היכלו נושא יהודים. במספר מקדים הטעה אורי ציל השמות. היה זה שיטה מפכנת ודורשת זמן, אך ייחידה אפשרית. קודמי במאפעל קבע קרייטוריון בחירות ברור: יש לבחור כתבי עת שהופיעו ונערכו על ידי יהודים והופנו לקו איה היידי. יש לציין, שהוא עצמו לא היה עקיבי בעבודתו — אחידים מכתבי העת בראשיתו היו מופנים לפחות מעורב — גם יהודי וגם פולני. לדוגמה, "אקספרס ירושלסקי" שהיה עזון כללי. למעשה רק בדיקה מודרנית של תוכן החומר יכול להציג ערך כהה של כתוב העת, אולם אם קרייטוריון זה לא תמיד היה ברור ופושט. מה לעשות, למשל, עם עזון קרייטוריון (בן דת משה) שזכה במחשבה מושתפת? שהופץ בכתב ספר מלנץ — מוסד לא יהודי בווארשה, בסביבה יהודית, שרוב תלמידיו ומורייו היו יהודים? התברר, שתלמידים יהודים כתבו וערכו כתוב עת המיעוד לאחיםיהם, גם הם יהודים. אלומן המברים אין שם תומר יהוי.

להיפך, שיר שהופיע לכבוד חג המולד נשא אופי קוותי מובהק. ספקות דומות מהערדים, שניגשים לעתונות מקצועית, כלכלית או סביבתית. ביטאן הוועד המרכז של העשיני הסיכון בפולין ובעיר החופשית גダンסק" (ואראה 1932 — 1938), אין מכיל דבר הנגע

"אש פשلونז" (הס Kirby שלן) — הופיע בין שמי מלוחמות העולם

"Chwila" (瑰) — הופיע בלבוב

ארגוני יהודים שמאלניים (טוציאלייטיים וקומוניסטיים גלויים וסמיים) הם הקבוצה השניה בגודלה. ביןיהם יש לצין את הביטאים הראשונים של ה"בונד" כמו "Glos Buntu" (קול הבונד) בדנובה "Nasza Trybuna" (הבמה שלנו), וילנה (1905 — 1904) או "Nasze Hasla" (סיסמתנו) בווארשה (1906 — 1907). חלק מביטאים ה.פ.ס. נערכו והוצעו לאור על ידי יהודים אך בבליאנוגרפיה נכללו רק אלה שנגנו בעקבות יהודיות.

☆

כתב עת של המתחבלים תופסים להפתעתו ורק את המקום השלישי בראשיה מבחינה מספרם, ורובם הם דו"חות אירוני זדקה שנונים מסוף המאה ה-19 והחלפת המאה ה-20 שמרבית עסקניות היו מתחבלים, אף כי לא הדגשה מיוחדת של רעיון ההתבולות. לדוגמה אפשר להביא את "דו"ח ועד התמיכה בעניים בני דת משה" (ואראה בן דת משה) או את ה"דו"ח מפעילות איסוף התורמות לשם פריזן יהודים עניים משירותocabba". מספר כתבי העת שהטיפו להתבולות הוא, להפתעתו, קטן מאוד. פרט ל- "Israelita" (בן דת משה), שהופיע בווארשה בשנת 1866 עד 1915, ותאומו מ Krakow (1870), וגם "Ojezyzna" (המולחת) בלבד עד 1892-1882 (1892-1882) אפשר לציין רק לחותה שנה, שנמצאו בתוכם יצירות ספרותיות בעלות ערך, כמו, למשל "לוח לבני דת משה" שהוצע לאור על ידי יעקב גולדשטייט, עם מבוא פרי עטה של הסופרת היהודית אליזה אוזישקו, פואמה של ויקטור גומוליצקי "אל מלך רחמים", ומאמרים מיכאל באלווצקי "יהודיה טיפוסית", "Typowa Zydowka", ומאמרם עם תוכן החבולות. אף דומה היה ל"לוח לודז" שהופק בשנים 1888-1889 על ידי נתן זלברשטיין והכיל חומר מפרי עט. נראה לי מוזר ואך פרודוקסל, שבתקופה שבין שתי המלחמות, כשהתחלף

"ריבוניה נורודובה" (במת' העם) – הופיע בקרקוב
קושי אחד היה לקבוע את עקרונות הtoutcasot של המחקר. החלטי
להיות נאמנה לצורכי המקיים והשarterי את הכתיב, כפי שהוא מוכן
בתוקפה, אפילו כשהיו שגיאות כתיב ברורות (כל מקורה כזה צינית על
ידי סימן (!) בסוף המלה). במרקמים של כתבי עת זו או תלח"ש לשוניים
העדפתם את הכותר הפולני במקום הראשון. דוחות סודרו לפי סדר
האלפ-בית, ולא רוכזו לפאי האירוגנים המדוחים. ויתרתי על חלוקה
מפורתה, כדי לא לחששות יתר על המידה בשימושביביגרפיה.
לעבודה הופטני נספה, בו נכללו כתבי עת, שעלייהם יש רק מקעט נתוניים.
לדוגמה, איגוד בעלי האוטובוסים בפולין הוציא לאור בשנת 1925
ביטאון בשם "אוטובוס", שמצאתו עלייו איזכור באחת הביביגרפיות.
ההשתיכות של הביטאון זהה אינה ברורה, אף כי רוב האוטובוסים היו
שייכים להיהודים.

בנספח נכללו גם כתורים מהקדמה של גליקסון, שא' אפשר היה
לסדרם לפי הקייטרונים המקובלים, אם בגל השפה (יידיש או עברית)
או בגל הצותת הא' יהודית. חלק מהידיעות היו בלתי מדוייקות, וכשהיה
חישד לכפילות, צינית גם את זה ובנספח. בנוסף לכך, נרשם מספר
כתורים שהיו ספק כתבי עת, ספק ספרדים, חבורות או חלקי סדרות.
עובדות היהות יכולה להיות יותר קשה, אילו לא נהיית מעוזת עובי
הספריות שהזוכרות.

ברצוני להביע את תודתי על אדיבותם וסבלנותם למשתמש עטופה
בכינוי שהזמין מדי יום עשרותרכים, ואילצה אותם לעורך ספרירת
מלאי. תודה מגעה גם לאדון מיצ'יסלב ואינץ' שהמציא לי את רשימת
הפרסומים החד-פעמיים מאוסף ספריית האוניברסיטה היאגילונית
בקראקוב ולד"ר מיכאל שטיינלאוף, לו אני חיבת הרבה ידיעות חשובות.
במיוחד ברצוני להודות לרופא' חנא שמרוק ולפרופ' יעקב גולדברג
מהמרכז לחקר תולדות יהדות פולין ותורבותה ולשלום רוזנפלה, שסייעו
לי להציג אל החומר בספרירות ישראל. הנני אסירתה תודיה לכל
ידי בישראל, שאירחו אותי והוא לי למורי דרך בהכרת הארץ.

מפולנית: ד"ר אברהם גנדולזק

לענינים יהודים, אולם החלטתי לכללו (ובודומה לו ביטאים דומים
ברישימת) משוםSCP חברה האגדה היו יהודים. מעדים על כך רשות
חברי הוועד המרכזי, רשות כל חברי האגדה וכן שמוט מחברי
המאמרם, ואפילו תוכן המודעות. בעיה נוספת יותר התעוררה
כשמדובר בכתב עת בנושא קולנוע. בעקבות זה השתתפו יהודים רבים.
כתב עת שונים הוזאו על ידי מיצ'יסלב ווטשטייט-מייסטצקי, זי' זלוטויזקי, סולומון-סטפן ישוטר ואנטול שטרן. בין חברי הקבוצה הזאת
היה שיתוף פעולה והם החליפו בכתב עת שונים. אחד הראשונים
בענף זה, "שבועון הראנז'ו והטיאטרון" (וארשה 1925–1926), עסק
גם בריאננו ותיאטרון יהודים, ובו הופיעה ביקורת על הופעתה "הביבה"
וסדרים יהודים כמו גטו – קשר האמונה" ו"אחד מלוי". כן נזכר על
דף העטון ויכוחים על נטיות אנטישמיות ב ביקורת שהופיעו בעיתונות
הפולנית. בין המשתתפים בשבועון היו יהודים וגם לא יהודים, ולפעמים
קשה להתמצא בתוכבות הדעת, כי בעיתונות זו היה נפרץ הגבל
להשתמש בפסבדוניים שונים.

אם נחליט לכלול כתב עת זה ברישימה, יהיה צורך לכלול גם את
האחרים, שלא מתיו של דבר לא הגיעו כלל בענינים יהודים, אך היו
קשרים לראשון מבחן אישית והרכבת חברה המאורכת. הבעיה מסתבכת
עוד יותר, כי מודובר במקורה זה בסביבה מתבוללת, וכך אין נתקלים
בבעיה הקשורה בתודעה עצמית. לדוגמה, קשה להכירו באיזה מיהה,
והאם בכלל, אנטול שטון הרגיש עצמו שיך לעם היהודי.

מהלך הפלונז'יזה והיזמות המועלית של המתבוללים מהווים גם
הם בעיה קשה בהשלמת הביביגרפיה. מדובר כאן בספרות גובלית
וקשה מאוד לקבוע קרייטרונים מדויקים ונוקשים. יעקב גולדשטייט,
דודו של יוש קורצ'ק, הוציא לאור שורה שלلوحות שנה, שמטרתם הייתה
הטפה להתבולות וקירוב לבבות יהוד-פולני. אחד מהם נוצר עליל
– "לוח שנה לבני דת משה" (Kalendarz Dla Izraelitow) (וארשה
1881), שבו נדפסו יצירות של סופרים פולנים על נושאים יהודים.
לודעת, לוחות אלה מתאימים לעקרונות שנקבעו, אף כי הופנו לקרים
של שתי הדורות. לוח שנה אחר מאותו סוג הכל מידע על מירב "מאmini
דה משה". יש להניחס שהיה מועד לקרים לא יהודים. לוח אחר,
מהשנים 1863–1864, הכליל יצירות מחברים פולנים, לא קשורים כלל
לנושאים יהודים, בין היתר פואמה של דייטומינה (דייגינה לושצ'בסקה),
"הគומר קורודצקי" (אישיות פולנית קשורה להגנה על צנסטוקוב בזמנ
המלחמות עם השווים), בין היתר פואמה של דייטומינה (דייגינה לושצ'בסקה),
שהופנה לأكلרים, אך הכליל גם ידיעות על יזומות התבולות. לוח זה אינו
הוואם בשום אופן את הקייטרונים המקובלים, אך הוא שיך לסיידירה
המצודת ברענין התבולות, שלמעשה היה רעיון היהודי. החלטתי לכלול
גם את "החייה המורה" זאת בביביגרפיה, בצייני את אופיה הספרטני.
את כל הביעות שהזכיר לא הצלחתי לפטור עד תום. יחס מודיעק
ונוקשה לקייטרונים היה מגביל את הביביגרפיה, והחותמות היו דלות
מאוד. גישה גמישת יותר מסכנת את עצם הפעולה, בהיותה לא עקבית,
והחותמה היהת שורה של מועלם יהודים של ספרות פולנית. קשה מאוד
למצוא דרך בניינים. אני מודעת לכך שהדרך בה הלכתי מומינה מראש
ביקורת מצד הנוטים לחומרה.